

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

А.Ж. Машимбаева, Г.С. Сулеева

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,

Алматы, Қазақстан

(E-mail: mashimbaeva81@mail.ru)

**М. Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегінің мәдени тұлғаны
қалыптастырудағы маңызы**

Аңдатпа. М. Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегі – ғасырлар бойы құнын жоғалтпаған сөздік. Мақалада сөздіктің мәдени тұлғаны қалыптастырудағы маңызы қарастырылады. Сөздіктен мысалдар келтіре отырып, тұлғаның жағымды мінез-құлқына қажетті әр түрлі сипаттар талданады. Білім – соның алғашқысы. Тек білімді болмай, тәрбиелі білім алу туралы ойына мақалада баса назар аударылады. Білім арқылы ғылымды дамыту, ақылды болу, адамгершілікке ие болу сияқты мәдениет «концептісіне» қатысты абстрактілі ұғымдар мақалада кеңінен қарастырылады.

Түйін сөздер: Түрік тілі сөздігі, білім, ақыл, даналық, мәдениет, болмыс

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Тұлға бойындағы мәдениет білім алу, салт-дәстүрді тану, жаңғырту, жалғастыру, өз білімін өзгеге насихаттау, ортада жақсы мінез-құлық көрсету арқылы қалыптасады. Ол ең алдымен білім алу арқылы пайда болады. «Білімді адам үгіт-насихатты байқаған сәтте-ақ тез түсініп, тез ұғар» [1, 65], – деп Қашқари үйренудің белсенді және жете ұғынылып іске асырылуын атап көрсетеді. Шығарманың қазіргі тілімізге қаймағы бұзылмай жетуінің өзі де өткен ғасырдағы тіл мәдениеті мен тарихи мәдениетіміздің сақталып жеткендігін білдіреді. Қазақ тілі түркі тілдерінің арасындағы табиғи тазалығы бұзылмай сақталған бай тіл екендігін зерттеушілер өз пікірлерінде түрлі деректермен дәлелдеген. Татар ғалымы А. Саади бұл туралы «Қазірге ең таза, ең бай, ең табиғи және бұзылмай бұрынғы қалпында сақталып қалған бір тіл болса, ол қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым үшін біз мұны ашық айтуымыз керек» [2, 22], – деген болатын. Түркі тілдерінің ішінде қазақ тілінің түп қайнары қыпшақ тілі болса, қыпшақ тілінің ауызекі тілінің тарихы М. Қашқаридің «Түркі сөздігі» еңбегінен бастау алады.

Адамның өзін тануы, рухани жетілген тұлғаға айналуы, ұлттық дәстүрін жалғастыруы тұлғаның мәдени, тәрбиелік көзқарастарын көрсетеді. Түбі бір түркі халықтарының ортақ мұрасы болып табылатын Мақмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі тарихта осындай ұлттың мәдени, тілдік, тарихи сабақтастығынан нақты дерек беретін шығарма қалдырды.

Еңбекте келтірілген деректердің халықтың әдеби-мәдени өмірімен сабақтастығын айқын байқауға болады. Түркі халықтарының энциклопедиясы атанған Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегі Орта Азия, Жетісу және Қашқар жерінде Қараханид мемлекетінде жазылған мұра. Қараханид мемлекеті жайлы Қазақстан мен

Орта Азия халықтарының өткен тарихының маңызды кезеңі ретінде зерттеушілер назарын аударып келеді. Ізденістер нәтижесінде олардың қоғамдық өмірі, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тілі, діни нанымдары, мемлекетті басқарушылардың шығу тегі, билік құрған уақыты мен территориясы, мәдени белгілері жөнінде мол ғылыми мәлімдемелер мен фактілік материалдар жинақталған.

XI ғасырда өмір сүрген түркі халықтарының тілі, тарихы, тұрмыс-тіршілігі, тәлім-тәрбиесі, тағы да басқа рухани және мәдени құндылықтары жайлы мәлімет беретін М. Қашқари еңбегі бүкіл түркі халықтары үшін құнды ортақ мұра болып табылады. Ол өзінің еңбегін сол ғасырда мекен еткен барлық түркі халықтарын аралап, олардың тұрмыс тіршілігін зерттеп жазды. Ол «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігінде 7203 сөз тізбегі оның ішінде 29 тайпа атын, 110 жер-су атауларын атап, 40 ел мен тайпаға араб тілінде анықтама түсінік берген және екі, төрт жолдық 242 шумақ өлеңдер, 262 мақал - мәтелдер мысал ретінде пайдаланған [3, 7-8].

Дерек ретінде келтірілген жоғарыдағы сөздер тізбегі адма болмысының мәдениетін танытуда әр түрлі сипаттар арқылы беріледі. Алғашқысы – білім. Сөздікте білім туралы ойларды молынан кездестіруге болады. «Ұлына өсиет айтқандары: Білімді, хакім адмға жолықсаң, оған күнде барып, өнер білігін үйренгін, кербез тәкаппарлықты қойғын, пейіл беріп, бойұсынып, мүләйім көңілмен табынғын» [1, 406], – деп білім алу жолындағы қажет қағиданы көрсеткен автор мәдени жолға түсудегі білім және білімдарлық жөнінде «Бақыттың белгісі – білім мен ақыл». Білім алу жас ұрпақты қоғамдағы өмір мен еңбекке дайындау және оның жан-жақты жетілуін қамтамасыз ету үшін ғалым еңбегінде былайша көрініс береді: «Өнер-білім ізде, үйренуде өркөкірек болма, жиренбе, өнер білімсіз білімденсе сынақта қиналар» [1, 298], – деп маңызды тұжырымын береді. Демек білімге ұмтылу, әр алуан ғылым салалары бойынша ойды кеңейту әркімнің тікелей міндеті. Мұны жүзеге асырғандар, өзінің өмірін рухани толықтырғандар, тек осылар ғана жақсылықтың мәңгі идеяларын түсіне алады. Білімді тәрбиелілікпен, адам бақытымен байланыстыра қарастыратын осы мазмұндас ойлар мен идеяларды «Сөздіктен» молынан ұшыратуға болады. Ғылымдарды дамыту, сауаттылықтың үлкен мәні бар екендігін атай келе, Қашқари алайда жалаң фактілерді, білімдерді қабылдап қана қою жеткіліксіз деп санайды. Оның ойынша, әрбір білім саласы дүниенің түрлі құбылыстарымен таныстырып қана қоймай, өмірге өзіндік көзқарас қалыптастыруға, мінез-құлық нормалары мен дағдыларын игеруге қызмет етуі қажет. «Білік жетілді, яғни ақыл-білік толысып жетілді» ұғымы осы шарттар жүзеге асқанда ғана қолданылғаны жөн, – дейді ғалым. Қашқари білімнің жоқтығы, надандық адамды ұнамсыз көрсететіндігі жайлы ащы шындықты жасырмайды. Зерек ойлы, сүйкімді, шырын сөзді адамды халық сілік ер – пәк адам деп дәріптесе, жалқау, ынтасыз, енжар адамды – түшік кіші – ынтасыз адам деп қатаң сынға алатынын мысал етеді [1, 445].

Қашқари мұрасында ойлар өнегелі білім ретінде көрініс тауып, іздену, біліктілік, даналық, төзімділік, шыдамдылық, дүниені тану, өнеге үйрену ұғымдарымен өлшенеді. Ал білімнің қажеттігі мен пайдалығын сезіну, Қашқари пайымдауында, немқұрайдылықты болдырмайды және олардың терең және орнықты сенімдерге айналуына ықпал жасайды. Дүниені танып білу, ғылым негіздерін игеру оңай жол емес, бұл мақсатқа жетуде табандылық пен шыдамдылық, еңбектене білу дағдысы қажет. «Білікті, дана адамдарды тап, соларға еріп, елікте, жақын жүріп, олардан өнеге көр, ұқсап бақ» [1, 583] – дейді ғалым. Ғылыммен өздігінен айналыспауға елеулі мән береді. Жақсыдан үйренуге «Білге, даналардың сөз-ақылдарын өсиет етіп қабылда, жақсы сөз қастерлесе бойыңа, діліңе дариы» [1, 216]. Тәрбиеленушіге еліктеудің тамаша үлгілерін ұсынатын дәстүр мына бір деректерден де жақсы көрінеді: Ерендер озған еді (өткен еді), Таудай білікті, өнерлі бектер еді, Олар көп насихат-өсиет айтты, Көңілім содан сара болды. Бұрынғы замандарда ғалым, хәкім, өнерлі ерендер болған еді. Олар көп

ақыл-үгіт айтқанды. Соларды естігенде көңілім сайрап, сарайым ашылар еді [1, 119], – деп түсіндіреді, мұнымен балалар тәрбиесінде алдымен, көренекті тұлғалар өмірі мен моральдық принциптері, үлкендер үлгілерінің шешуші ролі атап көрсетілгендігіне елеулі мән берген ғалым.

Сөздікте кездесетін келесі ұғым – ақыл. Ақыл – дүниежүзі халықтарында адамзаттық ұғымның бірі. Ақыл концептісі адамзаттың жалпы мәдени құндылықтарының бастысы ретінде көрінеді. М. Қашқари сөздігіндегі ақыл моральдық тәртіп пен әдепті сақтауға шақырады. «Ай, ұлым, ақыл өсиетімді алғын, өзіңнен надандықты, білімсіздікті, бездір, талқаны болған кісі оған сірне қатады; Есі бар адам айтқан ақылды ұғады» [1, 129], – дейді.

«Ізгі ердің сүйегі шіріп, аты қалар» - деген сөзінде адамның адамгершілік тәрбиелілігі ретінде көрінсе, «Көкке түкірсе, жүзге түсер» дегенде жаман әдеттің зиянды салдары жайлы сөз болады. Тәрбиенің мақсаты бағдары жас ұрпақтың жақсылыққа, ізгілікке қол жеткізуіне, оларды игеруіне бағытталғаны жөніндегі мәліметтер әрі қарай былайша жалғасқан: «Ұс: жақсы мен жаманды айырып парақтау; Адз: Өз. Жақсылық белгісі, жақсы ниет, жақсы сөз; Сарсығ: дөрекі. Сарсығ сөз – дөрекі сөз. Бұл сөз қолапайсыз іс-әрекет, жүріс-тұрысқа да қолданылады» [1, 527], – дейді. Ғалым абыройға да салмауға, ұяттың әміріне қарсы шықпауға ұмтылатын халықтық дәстүрді құрмет тұтады. Ар тазалығы адам мінез-құлқында ерекше сенімділік, тұрақтылық және сабырлылық тудыратындығына сенімді. Мақалда былай деп келеді: Түзумен ұрыс, бұзықпен (ұятсызбен) ұстаспа (үстемдеспе, егеспе); яғни айтыссаң түзу, момын адаммен ұрыс, ол түсініп көтереді, ұятсыз, арсыз адаммен таласып, тартыспа, ол өзіңді шерменде етеді [1, 262] – деп толықтырады. Мәселен автор «ар, ұят» ұғымы адамгершілік идеал, тәрбиелі адам жайлы түсінікпен байланыстырылатынына орынды назар аударады. «Қаталдық саған келсе егер, өтеді деп сабыр қыл, тағдырдың ісін біліп тұр, сөйтіп оған қарсы тұр» [1, 315], – деп адамның өз көзқарастарын, түрлі жағдайлардағы мінез-құлқын дұрыс бағалай алуы жайында сөз қылады. Және де ешуақытта халық ұнатуын пайдаланып көрмеген, кемшіліктері әралуан себептер бойынша байқалып жататын адамдар типтері жайлы мәліметтерін келтіріп отырады. Олардың бірі автор «Сүзеген сиырға тәңір мүйіз бермес» деп басқа кісіге зиянын тигізетін адамдарды келекелеп, өте дәл сипаттайды. Ал мансапты адамгершіліктен қымбаттырақ санайтын атаққұмарларға қарым-қатынасты мынадай ойлары арқылы білдіреді. «Қарға қазға елітесе, аяғы сынар», «Ат қасқасы ай болмас», «Қаз тұрса үйрек көлді жағалар», Өнегесіз қылықтарды айыптайтын халық дәстүрі жайында «Кімнің көңілі егерде, жоқ шығай, Оны күшпен етіп болмас, тоқ һәм бай» (Кімнің жан дүниесі жұтаң, көңілі кедей болса, оны күшпен тоқ, бай марқасқа адам жасай алмайсың) [1, 22]. Ізгі қылықтардың қалыптасуына қарсы тұратын кемістіктердің бірі – күншілдік. «Күншілдің күліне дейін дұшпан» деген де бар. Бұлар қуануды білмейді, өзгенің жетістіктері оның көңіл-күйін бұзады дейді автор. Оның көрсетуінде қарапайым нормалар мен ережелерді бақылауды әлсіреткен адамға халық «адамгершілік құлықтық тұрғысынан азған құлқы жаман» адам ретінде қараған [1, 61].

Шығармада жеке тұлғаның мәдениетіне бастау болатын мінез-құлықтар молынан көрініс табады. Бұлар бүгінгі күнгі мәдениет жайлы сөз қозғағанда назарға алынатын жағдаяттар. Мысалы, «Заман өтер, кісі тоймас, адам баласы мәңгі қалмас» дегенде жастардың бақытты болуын тілеп, өмір қысқа, келеді де кетеді, сондықтан әрбір күнді ақылмен пайдаланған жөн [1, 73], - деп ескертсе, «Ерге мұң тиер, тау сеңгіріне жел тиер» дегенде болашаққа сенуге, дүниеге шаттана қараушылыққа шақырады. Тау тұмсығына, басына жел тиген тәрізді, ерге мұң, қиыншылық тиер, кездесер. Тау басына жел соғып өтіп, тау қозғалмай қалғаны секілді, мұң, қиыншылық-бейнет те адам басынан өтеді де кетеді [1, III, 484], - деп түсіндіреді. «Зерікпеген (жалықпаған) боз құс ұстар, саспаған ақ құстар. Адам шыдамды, төзімді болса, ақ лашын ұстап алар, әбдіреп саспаса, лашынның ең жақсысын ұстар. Бұл мақал бір істе көздеген мақсатқа жету үшін сабырлы, төзімді

болу керек дегенді білдіреді», - деп төзімді адамның мақсатқа жететінін пайымдайды. Ал «тұйғынның жүйрігін түлкі сүймес» мақалы «өнерлі қасиеттерімен озық шыққан адамның қастандыққа ұшырайтындығын» білдіреді. Адамның мәдени болмысын танытуға арналған осындай сөздер тізбегі ғибраттық нақылдар сөздікте ұшан-теңіз.

Отанға, оның идеалдарына сүйіспеншілікке баулу, адамдарға құрмет сезімін қалыптастыру мәдени үлгі болуға жету міндеттерінің бірі болғанына көз жеткізетін мысалдар «Сөздікте» баршылық. Отанды сүю де ұлттық мәдениетке апарар негізгі бағдар болса, «Қоршап алып йірелік, Аттан түсіп жүгірелік, Арыстандай күркірелік, Күші оның кемісін» [1, 192]. Қаһармандар мен майдандастардың отансүйгіштік өнегелері күш пен батылдық береді, рухтандырады: Ерен ерлер шақырысты, Қырын көзбен бағысты, Бар қарумен қағысты, Қылыш қынға күшпен сыйды [7, 218], - деп ер, отанға қызмет ету жолдарын көрсетеді. Ел үшін өмірден өткен батырға арналған жолдарды да таба аламыз: Алып Ер Тоңа өлді ме? Опасыз дүние қалды ма? Заман өшін алды ма? Енді жүрек жыртылар! [1, 70]. Отан үшін қаза болған ерді халық осылай жоқтайды.

Батырлық рух пен ел қорғаны болу елді сақтау жолында қызмет ету тұлғаның еліне деген құрметін білдіреді. Бұл туралы ғалым Н.Келімбетовтың ойы пікірімізді дәлелдей түседі. «Халық батырының сом тұлғасын жасау барлық халықтар эпосына тән құбылыс. Сөздікте мысал ретінде келтірілген шағын өлең жолдары қазақтың көнеден келе жатқан дәстүрлі дастандары, батырлық жырларындағы сюжетті баяндау сарынын, батырларды таныстыру тәсілін, жекпе-жекке шығу мәнерін, қазалы үйге ат шаптырып келу дәстүрін т.б. еріксіз еске түсіреді» [4, 151].

Қорыта келе, М. Қашқаридің «Түрік сөздігі еңбегі» мазмұнында дәл мәдениетті адам, мәдениетті тұлға туралы ой қозғалмаса да, «мәдениет» концептісі болмаса да, сөздікпен танысқан тұлғаны мәдениетті болуға жетелейтін үлгілі сөз тізбектері тарихи жәдігердің тілдік ескерткіш ретінде ұлт өміріндегі мәдени тарихын тануға жетелейтіні сөзсіз. Ескерткіштің сақталып біздің дәуірімізге жетуінің, әрі сөздіктегі көп сөздер мен сөз тіркестерінің бүгінде аз-кем болмаса, өзгеріссіз қолданыста болуының өзі ұлттық мәдени өсуімізге, тілдік тарихымыздың өшпегендігін мақтанышпен дәріптеуімізге үлкен рухани күш беретіндігі аян.

Әдебиеттер тізімі

1. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы. Т.3. / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егубай. – Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.
2. Саади А. Тіл, әдебиет, язу һәм олардың өсулері. Қазан, 192-б.
3. Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауезовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
4. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 243 б.

Reference

1. Qaşqarî M. Tûrik tiliniñ sözdigi: (Dîwanî luğat-it-türk): 3 tomdıq şığarmalar jınağı. T.3. / Qazaq tiline awdarğan, alğı sözi men ğılımi tüsinikterin jazğan A.Egewbay. – Almatı: XANT, 1998. – 600 b.
2. Saadî A. Til, ädebiet, yazw häm olardıñ öswleri. Qazan, 192-b.
3. Maxmwd äl-Qaşğarî. Dîvan Luğat at-tûrik / Awdarma, alğısöz jäne tüsiniktemeler jazğan Z.-A.M. İndeksterdi qurastırğan R.Ėrmers. – Almatı: Dayk-Press, 2005. – 1288 b.
4. Kelimbetov N.Ejelgi дәwir әdebieti. – Almatı: Ana tili, 1991. – 243 b.

A.Zh. Mashimbaeva, G.S. Suleeva

Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan.

(E-mail: mashimbaeva81@mail.ru)

The importance of M. Kashkari's work «Turkish dictionary» in the formation of a cultural personality

Abstract. The work of M. Kashkari «Turkish dictionary» is a dictionary that has not lost its value for centuries. The article discusses the importance of the dictionary in the formation of a cultural personality. With examples from the dictionary, various characteristics necessary for positive personality behavior are analyzed. Education is the first of them. The article focuses on the idea of not only being educated, but also getting a well-mannered education. Abstract concepts related to the «concept» of culture, such as the development of science through education, being smart, becoming more humane, are widely considered in the article.

Key words. Turkish language dictionary, knowledge, intelligence, wisdom, culture, being.

А.Ж. Машимбаева, Г.С. Сулеева

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

(E-mail: mashimbaeva81@mail.ru)

Значение труда М. Кашгари «Турецкий словарь» в формировании культурной личности

Аннотация. Труд М. Кашгари «Турецкий словарь» – словарь, который веками не терял ценности. В статье рассматривается значение словаря в формировании культурной личности. Приводя примеры из словаря, анализируются различные характеристики, необходимые для позитивного поведения личности. Образование-первое из них. В статье акцент делается на мысли о получении воспитанного образования, а не только образованного. Абстрактные понятия, относящиеся к «понятию» культуры, такие как развитие науки через образование, становление умным, становление нравственным, широко рассматриваются в статье.

Ключевые слова. Словарь турецкого языка, знания, ум, мудрость, культура, бытие

Автор туралы мәлімет:

Машимбаева А.Ж. – Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-3670-403X.

Сулеева Г.С. – Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-9928-5402.

Information about authors:

Mashimbaeva A.Zh. – Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-3670-403X.

Suleeva G.S. – Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-9928-5402.

Сведения об авторах:

Машимбаева А.Ж. – Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0002-3670-403X.

Сулеева Г.С. – Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0001-9928-5402.